ROCZNIKI POLSKIEGO TOWARZYSTWA MATEMATYCZNEGO
SERIA III: MATEMATYKA STOSOWANA V (1975)

Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego

H. WOŹNIAKOWSKI (Warszawa)

Metoda minimalnych B-błędów dla wielkich układów równań liniowych o dowolnej macierzy

1. Wstęp. Większość współczesnych metod iteracyjnych (np. metody T, mr, cg, SOR – por. [1], [2], [4], [5], [8]) rozwiązywania wielkich układów równań liniowych

$$A\vec{x} + \vec{b} = \vec{0}, \qquad A(n \times n), \quad \vec{b}(n \times 1), \tag{1}$$

wymaga, aby macierz A była hermitowska i dodatnio określona. Szybkość zbieżności do rozwiązania $\vec{x}^*$ konstruowanego ciągu $\{\vec{x}_k\}$, jak również osiągana maksymalna graniczna dokładność, zależą przede wszystkim od wskaźnika uwarunkowania zadania (1) $\operatorname{cond}_2(A) = \|A\|_2 \|A^{-1}\|_2$. Większość zadań pojawiających się w praktyce obliczeniowej (np. numeryczne rozwiązywanie równań eliptycznych) spełnia powyższe założenia z $\operatorname{cond}_2(A) >> 1$.

Powstaje jednak problem, jak rozwiązywać wielkie układy (1) dla dowolnej nieosobliwej macierzy A. Często stosuje się w takiej sytuacji transformację Gaussa, polegającą na obustronnym przemnożeniu (1) przez macierz sprzężoną A^H (gdy $A = (a_{ij})$, to $A^H = (\bar{a}_{ji})$). Otrzymujemy wówczas równoważny układ

$$M\vec{x} + \vec{g} = \vec{0}, \qquad \text{gdzie} \qquad M = A^H A, \quad \vec{g} = A^H \vec{b}. \tag{2}$$

Macierz M jest hermitowska i dodatnio określona. Do układu (2) możemy zatem zastosować jedną z powyżej wspomnianych metod iteracyjnych. Zauważmy jednak, że

$$\operatorname{cond}_2(M) = [\operatorname{cond}_2(A)]^2,$$

czyli zadanie (2) może być znacznie gorzej uwarunkowane, niż zadanie (1). Powoduje to odpowiednie wydłużenie procesu iteracyjnego, jak również może spowodować znaczne pogorszenie osiąganej maksymalnej dokładności. O ile to możliwe, należy więc starać się tak sformułować zadanie wyjściowe, aby odpowiadająca mu macierz A w (1) była hermitowska i dodatnio określona (por. [4], rozdział 1). I tak np., przy numerycznym rozwiązywaniu zadania samosprzężonego w liniowych równaniach różniczkowych, można zalecić przejście do równoważnego problemu wariacyjnego, a następnie bezpośrednio minimalizować odpowiedni funkcjonał kwadratowy. Niezależnie od sposobu dyskretyzacji zadania prowadzi to do układu liniowego o macierzy hermitowskiej i dodatnio określonej (por. [4]). Jeśli jednak nie potrafimy w ten sposób zmienić zadania (1) z zachowaniem rzędu wielkości uwarunkowania, to z konieczności musimy niekiedy rozwiązywać zadanie (2) dla macierzy M szczególnej postaci $M = A^H A$.

Czy można wykorzystać ten znany rozkład macierzy M na czynniki dla uzyskania bardziej efektywnej metody iteracyjnej?

Odpowiedzią pozytywną na to pytanie jest przedstawiona poniżej metoda minimalnych błędów, me (por. [3], str. 113, przypadek jednopunktowy, [2], str. 51), która jest szczególnym przypadkiem metody minimalnych B-błędów.

W niniejszym artykule przedstawiamy własności teoretyczne metody me(B) oraz formułujemy jej szczegółowy algorytm. W końcowej części pracy rozważamy możliwość stosowania metod me(B) dla wyznaczania uogólnionych rozwiązań układów liniowych (o prostokątnych lub osobliwych macierzach współczynników).

2. Wielomiany jądrowe. W dalszych rozważaniach będziemy korzystać z własności wielomianów jądrowych. Przypomnimy teraz ich definicję i niektóre własności (por. [5]). Niech $\{p_k\}$ będzie ciągiem rzeczywistych wielomianów ortogonalnych względem iloczynu skalarnego z wagą ρ, tzn. stopień $p_k(\lambda)$ jest równy k oraz

$$(3) \qquad (p_i, p_j) \overset{\text{df}}{=} \int_a^b \rho(\lambda)\, p_i(\lambda) p_j(\lambda)\, d\lambda = 0 \qquad \text{dla} \qquad i \neq j.$$

Wielomiany p_i spełniają formułę trójczłonową postaci

$$(4) \qquad \begin{aligned} &p_0(\lambda) = 1, \\ &p_{k+1}(\lambda) = \lambda\, p_k(\lambda) - \alpha_{k+1} p_k(\lambda) - \beta_k\, p_{k-1}(\lambda), \end{aligned}$$

gdzie

$$(4') \qquad \alpha_{k+1} = \frac{(\lambda p_k, p_k)}{(p_k, p_k)}, \qquad \beta_0 = 0, \qquad \beta_k = \frac{(\lambda p_k, p_{k-1})}{(p_{k-1}, p_{k-1})}, \qquad k = 1, 2, \ldots$$

Formuła (4) jest oczywiście słuszna tylko wtedy, gdy $\| p_k \| = \sqrt{(p_k, p_k)} \neq 0$. Niezerowość normy zależy od przyjętej w (3) wagi ρ. Jeśli ρ jest w $[a, b]$ funkcją przedziałami ciągłą, nieujemną, co najmniej w jednym podprzedziale dodatnią, to dla każdego k, $\| p_k \| \neq 0$ i ciąg wielomianów ortogonalnych jest nieskończony. Gdy jednak przyjmiemy wagę postaci

$$(5) \qquad \rho(\lambda) = \sum_{p=1}^{m} c_p^2\, \delta(\lambda - \lambda_p),$$

gdzie $c_p \neq 0$, $\lambda_p \in [a, b]$ dla $p = 1, 2, \ldots, m$, a $\delta(\mu)$ oznacza uogólnioną funkcję Diraca, to iloczyn skalarny (3) sprowadza się do postaci sumy skończonej:

$$(6) \qquad (p_i, p_j) = \sum_{p=1}^{m} c_p^2 p_i(\lambda_p) p_j(\lambda_p).$$

Dla wagi ρ typu (5) ciąg wielomianów $\{p_k\}$ jest skończony i kończy się na wielomianie p_m o własności

(7) $$p_m(\lambda_p) = 0 \qquad \text{dla} \qquad p = 1, 2, \ldots, m, \cdot$$

(czyli $\| p_m \| = 0$).

Mając określone wielomiany ortogonalne p_k, definiujemy wielomiany jądrowe.

DEFINICJA. Niech λ_0 będzie liczbą rzeczywistą. Wielomian zmiennej λ,

$$K_i(\lambda_0, \lambda) = \sum_{k=0}^{i} \frac{p_k(\lambda_0)\, p_k(\lambda)}{(p_k, p_k)}$$

nazywamy *i-tym wielomianem jądrowym względem wagi* ρ. (W istocie K_i jest wielomianem symetrycznym dwu zmiennych λ_0, λ_j; dla naszych celów będziemy jednak zawsze traktowali λ_0 jako ustalony parametr).

Przytaczamy własności wielomianów jądrowych, z których będziemy korzystali w dalszych rozważaniach.

(i) Jeśli $\lambda_0 \notin [a, b]$, to ciąg wielomianów jądrowych $\{K_i(\lambda_0, \cdot)\}_{i=0,1,\ldots}$ jest ciągiem ortogonalnym w sensie (3) z wagą $|\lambda - \lambda_0| \rho(\lambda)$.

(ii) Niech $P_i(\lambda_0, c)$ oznacza zbiór wszystkich wielomianów Π stopnia $\leqslant i$, dla których $\Pi(\lambda_0) = c$. Wówczas jedynym w tym zbiorze rozwiązaniem warunku

(8) $$\inf_{\Pi \in P_i(\lambda_0, c)} \|\Pi\| = \|\Pi_i^*\|, \qquad \Pi_i^* \in P_i(\lambda_0, c),$$

jest wielomian

(9) $$\Pi_i^*(\lambda) = \frac{c}{K_i(\lambda_0, \lambda_0)} K_i(\lambda_0, \lambda).$$

Własność (i) pozwala konstruować wielomiany jądrowe K_i za pomocą formuły trójczłonowej analogicznej do (4).

Własność (ii) oznacza, że spośród wszystkich wielomianów ograniczonego stopnia, przyjmujących w określonym punkcie określoną niezerową wartość, wielomian jądrowy najwyższego stopnia (pomnożony przez odpowiednią stałą) ma najmniejszą normę.

3. Metody przybliżeń wielomianowych. Rozważamy układ równań liniowych

$$M\vec{x} + \vec{g} = \vec{0}, \qquad M = M^H, \qquad M > 0$$

gdzie z (1) $M = A, \vec{g} = \vec{b}$, gdy $A = A^H > 0$, a $M = A^H A, \vec{g} = A^H \vec{b}$ w przeciwnym przypadku.

Analogicznie jak w [2] zakładamy, że informacja o macierzy układu jest dana poprzez procedurę, która dla danego elementu $\vec{x}$ przestrzeni wyznacza element $\vec{y} = M\vec{x}$.

Przy tym założeniu możemy konstruować jedynie wielomiany od macierzy M na danym elemencie. Dlatego będziemy przybliżać rozwiązanie $\vec{x}^* = -M^{-1}\vec{b}$, konstruując ciąg $\{\vec{x}_k\}$ taki, że

(10) $$\vec{x}_k - \vec{x}^* = W_k(M)(\vec{x}_0 - \vec{x}^*),$$

gdzie W_k jest wielomianem stopnia $\leqslant k$, $\vec{x}_0$ jest dowolnym przybliżeniem początkowym. Ponieważ nie znamy elementu $\vec{x}^*$, lecz tylko jego obraz $-\vec{g} = M\vec{x}^*$, więc dla zapewnienia efektywnej konstrukcji elementu $\vec{x}_k$ spełniającego warunek (10), musimy przyjąć (por. [2], str. 50) dodatkowy warunek, ograniczający wybór wielomianu W_k:

$$W_k(0) = 1. \tag{11}$$

Jeśli określimy ciąg wielomianów $\{W_k(\lambda)\}$ spełniających (11), to będziemy mówili, że metoda konstruująca ciąg elementów $\{\vec{x}_k\}$, spełniający równość (10), jest generowana przez ten ciąg wielomianów. Spróbujemy odpowiedzieć na pytanie: jak można racjonalnie wybrać wielomiany W_k?

Wydaje się celowe określić wielomiany W_k tak, aby zminimalizować pewną normę błędu $\vec{x}_k - \vec{x}^*$.

Niech

$$\|\vec{x}\|_B \overset{\text{df}}{=} \sqrt{(B\vec{x}, \vec{x})}, \tag{12}$$

gdzie B oznacza pewną, odpowiednio dobraną macierz hermitowską, dodatnio określoną $B = B^H > 0$.

Wielomiany $W_k \in P_k(0, 1)$, minimalizujące błąd $\vec{x}_k - \vec{x}^*$ w normie (12) spełniają zatem warunek

$$\|W_k(M)(\vec{x}_0 - \vec{x}^*)\|_B = \inf_{\mathcal{T} \in P_k(0,1)} \|\mathcal{T}(M)(\vec{x}_0 - \vec{x}^*)\|_B, \tag{13}$$

gdzie, jak poprzednio, $P_k(0, 1)$ oznacza klasę wielomianów stopnia $\leqslant k$, przyjmujących w zerze wartość jeden.

DEFINICJA. Konstrukcję ciągu $\{\vec{x}_k\}$ w myśl (10), gdzie wielomiany W_k spełniają (11) i (13), nazywamy *metodą minimalnych B-błędów*, w skrócie metodą me(B).

Zajmijmy się rozwiązaniem warunku (13). W tym celu początkowy wektor błędu, $\vec{x}_0 - \vec{x}^*$, przedstawmy w bazie wektorów własnych macierzy M.

Dokładniej, niech

$$\vec{x}_0 - \vec{x}^* = \sum_{j=1}^{m} \vec{\xi}_j c_j, \qquad m \leqslant n, \qquad c_j \neq 0, \tag{14}$$

gdzie

$$M\vec{\xi}_j = \vec{\xi}_j \lambda_j, \qquad \|\vec{\xi}_j\|_B = 1, \qquad 0 < \lambda_1 < \lambda_2 < \ldots < \lambda_m.$$

Zauważmy, że $\lambda_m \leqslant \|M\|_2$, $\lambda_1^{-1} \leqslant \|M^{-1}\|_2$.

Związek (10) możemy teraz zapisać w postaci:

$$\vec{x}_k - \vec{x}^* = \sum_{j=1}^{m} W_k(M)\vec{\xi}_j c_j = \sum_{j=1}^{m} \vec{\xi}_j W_k(\lambda_j) c_j. \tag{15}$$

Załóżmy dodatkowo, że macierz B, definiująca normę (12) jest tak dobrana, że

$$B\vec{\xi}_j = \beta_j \vec{\xi}_j, \qquad \beta_j > 0, \qquad j = 1, 2, \ldots, m. \tag{16}$$

Założenie (16) jest spełnione np. wtedy, gdy $B = M^p$, $\beta_j = \lambda_j^p$, z dowolnym rzeczywistym p (lub ogólnie, dla dowolnej macierzy B, przemiennej z M).

Z (14), (15) i (16) wynika wówczas

$$\|\vec{x}_k - \vec{x}^*\|_B = \sqrt{\sum_{j=1}^{m} |c_j|^2 \beta_j |W_k(\lambda_j)|^2}. \tag{17}$$

Ostatnia zależność wskazuje na ścisły związek poszukiwanych wielomianów W_k z wielomianami jądrowymi. Rzeczywiście przyjmując (por. (5)):

$$\rho(\lambda) = \sum_{j=1}^{m} |c_j|^2 \beta_j \delta(\lambda - \lambda_j) \tag{18}$$

i wykorzystując zależności (9) i (11), dochodzimy do wniosku, że rozwiązanie problemu (13) wyraża się wzorem

$$W_k(\lambda) = \frac{K_k(0, \lambda)}{K_k(0, 0)}, \tag{19}$$

gdzie $K_k(0, \lambda)$ oznacza k-ty wielomian jądrowy względem wagi (18) przy $\lambda_0 = 0$ (por. [5], str. 8).

Otrzymaliśmy więc

TWIERDZENIE 1. *Metoda minimalnych B-błędów dla macierzy B, przemiennej z macierzą układu, jest generowana przez unormowane wielomiany jądrowe* (19), *względem wagi* (18). ■

Powyższe twierdzenie jest wariantem twierdzenia 6 zawartego w [5], str. 8.

Dla szczególnych macierzy B metoda me(B) sprowadza się do różnych znanych metod. I tak przyjmując szczególne macierze B otrzymujemy:

1° dla $B = M^0 = I$ metoda minimalnych błędów (me) (por. [2], str. 51, [3], str. 113 – przypadek jednopunktowy, tzn. $k = 1$). Norma (12) jest teraz równa normie euklidesowej. Wybór wielomianów jądrowych (19) zapewnia minimalizację normy euklidesowej błędu. W punkcie 6 pokażemy, że praktyczne stosowanie metody me wymaga szczególnej postaci macierzy M, np. w postaci iloczynu sprzężonych czynników $M = A^H A$.

2° dla $B = M$ – metoda sprzężonych gradientów (cg) (por. [4], [5]).

3° dla $B = M^2$ – metoda minimalnych residuów (mr) (por. [2] oraz [5], gdzie E. Stiefel nazywa metodę mr(M^2) zmodyfikowaną metodą sprzężonych gradientów).

Warunek (13) oznacza teraz minimalizację wektorów residualnych

$$\vec{r}_k \overset{\mathrm{df}}{=} M\vec{x}_k + \vec{g}$$

w normie euklidesowej.

4. Charakter zbieżności metody minimalnych B-błędów. Rozpatrywana metoda konstruuje ciąg $\{\vec{x}_k\}$ w myśl reguły

$$\vec{x}_k - \vec{x}^* = W_k(M)(\vec{x}_0 - \vec{x}^*), \qquad W_k(M) = K_k(0, M)/K_k(0, 0) \tag{20}$$

dla ciągu wielomianów jądrowych $\{K_k\}$ względem wagi (18).

TWIERDZENIE 2. *Niech zachodzi równość* (14) *oraz niech*

$$\sigma = \frac{\sqrt{\lambda_m} - \sqrt{\lambda_1}}{\sqrt{\lambda_m} + \sqrt{\lambda_1}} \qquad (\lambda_m \leqslant \|M\|_2, \lambda_1^{-1} \leqslant \|M^{-1}\|_2).$$

Ciągi błędów $\{\vec{e}_k\}$, $\vec{e}_k = \vec{x}_k - \vec{x}^*$ *oraz residuów* $\{\vec{r}_k\}$, $\vec{r}_k = M\vec{x}_k + \vec{g}$ *odpowiadające ciągowi* $\{\vec{x}_k\}$, *konstruowanemu w metodzie minimalnych B-błędów, spełniają zależności*:

1. *dla* $k < m$

$$\|\vec{e}_k\|_B \leqslant 2\sigma^k \|\vec{e}_0\|_B \leqslant 2\sigma^k \|B^{1/2}M^{-1}\|_2 \|\vec{r}_0\|_2, \tag{21}$$

$$\|\vec{e}_k\|_2 \leqslant 2\sigma^k \|B^{-1/2}\|_2 \|\vec{e}_0\|_B \leqslant 2\sigma^k \|B^{-1/2}\|_2 \|B^{1/2}M^{-1}\|_2 \|\vec{r}_0\|_2, \tag{22}$$

$$\|\vec{r}_k\|_B \leqslant 2\sigma^k \lambda_m \|\vec{e}_0\|_B \leqslant 2\sigma^k \lambda_m \|B^{1/2}M^{-1}\|_2 \|\vec{r}_0\|_2, \tag{23}$$

$$\|\vec{r}_k\|_2 \leqslant 2\sigma^k \|B^{-1/2}M\|_2 \|\vec{e}_0\|_B \leqslant 2\sigma^k \operatorname{cond}_2(B^{-1/2}M) \|\vec{r}_0\|_2; \tag{24}$$

2. *dla* $k \geqslant m$

$$\vec{e}_k = \vec{r}_k = \vec{0} \qquad (tzn.\ \vec{x}_k = \vec{x}^*). \tag{25}$$

U w a g i. Nierówności (21)–(24) wyrażają oszacowanie błędów i residuów w normach $\|\cdot\|_B$ oraz $\|\cdot\|_2$ dla początkowych kroków iteracyjnych, $k \leqslant m$. Zależność (25) oznacza, że metoda me(B) jest skończona i dokładnie po m krokach, $m \leqslant n$, otrzymujemy rozwiązanie. Własność ta jest niestety tylko własnością teoretyczną. Przy numerycznej realizacji metody me(B) nie możemy na ogół liczyć nawet na przybliżone spełnienie (25) (por. punkt 7), a zależności (21)–(24) spełnione są w przybliżeniu, i to tylko dla dostatecznie małych k.

D o w ó d. Niech $k < m$. Z (13) wynika, że dla każdego $\pi \in P_k(0, 1)$ mamy

$$\|\vec{e}_k\|_B \leqslant \|\pi(M)\vec{e}_0\|_B = \|\pi(M)B^{1/2}\vec{e}_0\|_2 \leqslant \max_{\lambda_1 \leqslant \lambda \leqslant \lambda_m} |\pi(\lambda)| \, \|\vec{e}_0\|_B.$$

Wybierzmy wielomian $\pi_k^* \in P_k(0, 1)$ tak, aby

$$\max_{\lambda_1 \leqslant \lambda \leqslant \lambda_m} |\pi_k^*(\lambda)| = \inf_{\pi \in P_k(0,1)} \max_{\lambda_1 \leqslant \lambda \leqslant \lambda_m} |\pi(\lambda)|. \tag{26}$$

Rozwiązaniem warunku (26) jest (por. np. [1]) wielomian

$$\pi_k^*(\lambda) = \frac{T_k(f(\lambda))}{T_k(f(0))}, \tag{27}$$

gdzie T_k oznacza k-ty wielomian Czebyszewa pierwszego rodzaju, zaś

$$f(\lambda) = \frac{\lambda_m + \lambda_1}{\lambda_m - \lambda_1} - \frac{2}{\lambda_m - \lambda_1}\,\lambda.$$

U w a g a. Metoda, w której wielomiany W_k w (10) są określone przez (27), jest nazywana metodą Czebyszewa (T) (por. [1], [2], [4] i [5]). Z własności wielomianów Czebyszewa wynika

$$\max_{\lambda_1 \leqslant \lambda \leqslant \lambda_m} |\pi_k^*(\lambda)| \leqslant 2\,\sigma^k,$$

dla wartości σ zdefiniowanej w twierdzeniu 2. Stąd i z faktu, że π^* minimalizuje B-normę w $P_k(0, 1)$, otrzymujemy oszacowanie:

$$\|\vec{e}_k\|_B \leqslant 2\sigma^k \|\vec{e}_0\|_B = 2\sigma^k \|B^{1/2}M^{-1}\vec{r}_0\|_2 \leqslant 2\sigma^k \|B^{1/2}M^{-1}\|_2 \|\vec{r}_0\|_2,$$

co stanowi dowód (21).

Zależności (22)–(24) wynikają z (21) oraz z faktu równoważności norm (B-normy i normy euklidesowej)

$$\|B^{-1/2}\|_2^{-1} \|\vec{x}\|_2 \leqslant \|\vec{x}\|_B \leqslant \|B^{1/2}\|_2 \|\vec{x}\|_2.$$

Załóżmy teraz, że $k \geqslant m$. Ponieważ $0 \notin [\lambda_1, \lambda_m]$, z własności (i) wielomianów jądrowych wynika, że ciąg $\{W_k\}$ z (20) jest ciągiem wielomianów ortogonalnych względem wagi

$$\rho_1(\lambda) = \sum_{j=1}^{m} |c_j|^2 \beta_j \lambda_j \delta(\lambda - \lambda_j). \tag{28}$$

Waga (28) jest wagą typu (5). Na mocy (7) mamy

$$W_k(\lambda_p) = 0 \tag{29}$$

dla $p = 1, 2, \ldots, m$. Jest to równoważne zależności

$$W_k(M)\,\vec{e}_0 = \vec{0},$$

czyli z (20) otrzymujemy

$$\vec{x}_k = \vec{x}^*, \qquad \vec{e}_k = \vec{r}_k = \vec{0},$$

co kończy dowód. ■

Omówimy twierdzenie 2 dla szczególnych macierzy B.

1° W metodzie me, $B = I$, mamy więc

$$\|\vec{e}_k\|_2 \leqslant 2\sigma^k \|e_0\|_2 \leqslant 2\sigma^k \|M^{-1}\|_2 \|\vec{r}_0\|_2,$$

$$\|\vec{r}_k\|_2 \leqslant 2\sigma^k \operatorname{cond}_2(M) \|\vec{r}_0\|_2.$$

2° W metodzie cg, $B = M$,

$$\|\vec{e}_k\|_2 \leqslant 2\sigma^k \|M^{-1/2}\|_2 \|M^{1/2}\vec{e}_0\|_2 \leqslant 2\sigma^k \|M^{-1}\|_2 \|\vec{r}_0\|_2,$$

$$\|\vec{r}_k\|_2 \leqslant 2\sigma^k \operatorname{cond}_2(M^{1/2}) \|\vec{r}_0\|_2$$

(por. [2], str. 53).

3^σ W metodzie mr, $B = M^2$,

$$\|\vec{e}_k\|_2 \leqslant 2\sigma^k \|M^{-1}\|_2 \|\vec{r}_0\|_2,$$

$$\|\vec{r}_k\|_2 \leqslant 2\sigma^k \|\vec{r}_0\|_2,$$

(por. [2], str. 53).

5. Charakter zbieżności w przypadku $M = A^H A$. Z twierdzenia 2 wynika, że wielkością charakteryzującą szybkość zbieżności jest $\sigma = \sigma(M, \vec{e}_0)$,

$$\sigma = \frac{\sqrt{\lambda_m/\lambda_1} - 1}{\sqrt{\lambda_m/\lambda_1} + 1},$$

przy czym $\lambda_m/\lambda_1 \leqslant \operatorname{cond}_2(M) = [\operatorname{cond}_2(A)]^2$. Należy podkreślić, że wartości własne λ_1, λ_m macierzy M, występujące w rozłożeniu spektralnym (14) początkowego wektora błędu, są zazwyczaj najmniejszą i największą wartościami własnymi tej macierzy. A więc

$$\sigma = \frac{\sqrt{\operatorname{cond}_2(M)} - 1}{\sqrt{\operatorname{cond}_2(M)} + 1} = \frac{\operatorname{cond}_2(A) - 1}{\operatorname{cond}_2(A) + 1}. \tag{30}$$

Gdyby było $A = A^H > 0$, to przyjmując $M = A$ mielibyśmy na ogół proces znacznie szybciej zbieżny.

Widzimy zatem, że transformacja Gaussa jak gdyby znacznie pogarsza szybkość zbieżności procesu przybliżonego.

Pokażemy teraz, że pogorszenie zbieżności wiąże się przede wszystkim z nieokreślonością macierzy A, a nie jak wydawałoby się, z transformacją Gaussa.

Rozpatrzmy układ (1),

$$A\vec{x} + \vec{b} = \vec{0},$$

z dodatkowym założeniem o macierzy A:

$$A = A^H, \qquad \operatorname{spectr}(A) \subset [-b, -a] \cup [a, b], \tag{31}$$

gdzie $b = \|A\|_2$, $a = 1/\|A^{-1}\|_2$.

Do powyższego układu nie stosujemy teraz transformacji Gaussa, lecz konstruujemy ciąg $\{\vec{x}_k\}$ w myśl reguły:

$$\vec{x}_k - \vec{x}^* = W_k(A)(\vec{x}_0 - \vec{x}^*), \qquad W_k \in P_k(0, 1). \tag{32}$$

Z (32) wynika

$$\|\vec{x}_k - \vec{x}^*\|_2 \leqslant \|W_k(A)\|_2 \|\vec{x}_0 - \vec{x}^*\|_2,$$

gdzie, na mocy (31),

$$\| W_k(A) \|_2 \leqslant \| W_k \| \overset{\mathrm{df}}{=} \max_{a \leqslant |\lambda| \leqslant b} |W_k(\lambda)| \qquad (\lambda \text{ rzeczywiste}).$$

Wielomiany W_k wybierzmy tak, aby zminimalizować normę $\| W_k \|$, tzn.

$$\| W_k \| = \inf_{\mathcal{T} \in P_k(0,1)} \| \mathcal{T} \|. \tag{33}$$

Powyższa metoda jest wariantem metody Czebyszewa dla macierzy hermitowskich, nieosobliwych i nieokreślonych.

Łatwo sprawdzić, że rozwiązaniem (33) dla parzystych wskaźników jest wielomian,

$$W_{2k}(\lambda) = \frac{T_k(g(\lambda))}{T_k(g(0))}, \tag{34}$$

gdzie, tak jak poprzednio, T_k jest k-tym wielomianem Czebyszewa, a

$$g(\lambda) = \frac{b^2 + a^2}{b^2 - a^2} - \frac{2}{b^2 - a^2} \lambda^2.$$

Z (34) oraz z faktu, że $b/a = \mathrm{cond}_2(A)$, otrzymujemy

$$\| W_{2k} \| = \frac{1}{|T_k(g(0))|} \cong 2\left(\frac{\mathrm{cond}_2(A) - 1}{\mathrm{cond}_2(A) + 1}\right)^k.$$

Ostatecznie konstruowany ciąg $\{\vec{x}_k\}$ spełnia zależność

$$\| \vec{x}_{2k} - \vec{x}^* \|_2 \leqslant 2\sigma^k \| \vec{x}_0 - \vec{x}^* \|_2.$$

Proces przybliżający (32), (33), optymalny w klasie macierzy A spełniających (31), ma więc ten sam charakter zbieżności, co metoda me(B), zastosowana do układu o macierzy $A^H A$.

Nieokreśloność macierzy A może więc wiązać się ze znacznym pogorszeniem szybkości zbieżności optymalnych procesów przybliżonych, bez względu na to, czy stosujemy transformację Gaussa, czy też nie.

Podkreślamy zatem raz jeszcze: Rozwiązywanie wielkich układów równań liniowych o niedodatnio określonej macierzy jest na ogół zadaniem znacznie bardziej pracochłonnym, niż zadanie z dodatnio określoną macierzą. Należy zatem zawsze, o ile to tylko możliwe, dążyć do formułowania zadania wyjściowego tak, aby odpowiadająca mu macierz A była hermitowska, dodatnio określona.

6. Algorytm metody minimalnych B-błędów. W dowodzie twierdzenia 2 stwierdziliśmy, że wielomiany $\{W_k\}$ z wzoru (20) są wielomianami ortogonalnymi względem wagi (28). Jako wielomiany ortogonalne, spełniają formułę trójczłonową typu (4), którą dla wygody zapiszemy teraz w postaci (por. [5], str. 10)

$$W_{k+1}(\lambda) = W_k(\lambda) + \frac{1}{q_k}[e_{k-1}(W_k(\lambda) - W_{k-1}(\lambda)) - \lambda W_k(\lambda)]. \tag{35}$$

Przy warunkach początkowych $W_0(0) = 1$ oraz $e_{-1} = 0$, postać (35) zapewnia spełnienie warunku $W_k(0) = 1$ dla $k = 0, 1, \ldots$ Z ortogonalności $\{W_k\}$ wynikają następujące równości na e_{k-1} i q_k,

$$q_k = \frac{(\lambda W_k, W_k)}{(W_k, W_k)} - e_{k-1}, \qquad e_k = \frac{(W_{k+1}, W_{k+1})}{(W_k, W_k)} q_k.$$

Iloczyny skalarne (W_k, W_k) i $(\lambda W_k, W_k)$, na mocy (6), (15) i (28), są równe

$$(W_k, W_k) = \sum_{j=1}^{m} |c_j|^2 \beta_j \lambda_j W_k^2(\lambda_j) = (\vec{r}_k, B(\vec{x}_k - \vec{x}^*)),$$

$$(\lambda W_k, W_k) = \sum_{j=1}^{m} |c_j|^2 \beta_j \lambda_j^2 W_k^2(\lambda_j) = (\vec{r}_k, B\vec{r}_k),$$

gdzie $\vec{r}_k = M\vec{x}_k + \vec{g}$.

Podstawiając w (35) na miejsce λ macierz M i działając otrzymanym operatorem na wektor $\vec{x}_0 - \vec{x}^*$, uwzględniając wreszcie (10), otrzymujemy:

Algorytm metody me$B$

$$\vec{x}_{k+1} = \vec{x}_k + \frac{1}{q_k}\{e_{k-1}(\vec{x}_k - \vec{x}_{k-1}) - \vec{r}_k\}$$

$$\vec{r}_k = M\vec{x}_k + \vec{g},$$

$$q_k = \frac{(\vec{r}_k, B\vec{r}_k)}{(\vec{r}_k, B(\vec{x}_k - \vec{x}^*))} - e_{k-1},$$

$$e_{-1} = 0, \quad e_k = \frac{(\vec{r}_{k+1}, B(\vec{x}_{k+1} - \vec{x}^*))}{(\vec{r}_k, B(\vec{x}_k - \vec{x}^*))} q_k. \quad \blacksquare$$

Zauważmy, że warunkiem koniecznym stosowalności metody me(B) jest umiejętność obliczenia współczynników

$$c_k \equiv (\vec{r}_k, B(\vec{x}_k - \vec{x}^*)) = (\vec{x}_k - \vec{x}^*, MB(\vec{x}_k - \vec{x}^*)). \tag{36}$$

Współczynniki te potrafimy zawsze obliczyć jeśli $B = M^p$ dla p naturalnego, gdyż wówczas

$$c_k = (\vec{r}_k, M^{p-1}\vec{r}_k).$$

Tak więc metody cg $(p = 1)$ oraz mr $(p = 2)$ prowadzą do algorytmów realizowalnych bez dodatkowych założeń o macierzy M, i o jej widmie.

Przejdźmy do metody me, $B = I$. Na ogół nie potrafimy obliczać współczynników c_k, a tym samym nie możemy stosować metody me do dowolnego układu o macierzy $M = M^H > 0$. Jeśli jednak układ pochodzi z transformacji Gaussa, $M = A^H A$, to na mocy (1) i (2) wielkość

$$c_k = (\vec{x}_k - \vec{x}^*, A^H A(\vec{x}_k - \vec{x}^*)) = \|A\vec{x}_k + \vec{b}\|_2^2$$

może być efektywnie obliczana. W tym przypadku jest więc możliwa realizacja metody me (por. [7]).

7. Stabilność metody minimalnych *B*-błędów. Niezbędnym warunkiem stosowalności dowolnej metody w praktyce obliczeniowej jest jej numeryczna stabilność, tzn. własność zapewniająca, że błąd wytworzony przy numerycznej realizacji algorytmu jest porównywalny z przeniesionym błędem reprezentacji danych początkowych. (Błąd ten w głównej mierze zależy od uwarunkowania zadania). Kwestia numerycznej stabilności metody minimalnych *B*-błędów nie jest w pełni wyjaśniona. Wiemy z przeprowadzonych testów, że metody te ($B = M^p$, $p = 0, 1, 2$) nie są stabilne przynajmniej w klasycznym sensie tego pojęcia. Często się zdarza, szczególnie dla zadań źle uwarunkowanych, że po wykonaniu m kroków, kiedy teoretycznie powinniśmy osiągnąć prawdziwe rozwiązanie, otrzymujemy przybliżenie $\vec{x}_m$, dla którego $\| \vec{x}_m - \vec{x}^* \|$ jest tylko nieznacznie mniejsze od $\| \vec{x}_0 - \vec{x}^* \|$. Z drugiej jednak strony, dla szczególnie wybranych wektorów $\vec{x}_0$ i dla pewnych rozkładów wartości własnych macierzy M, metody me(B) dają zaskakująco dobre przybliżenia.

Pytanie, co należy założyć o macierzy M i wektorze $\vec{x}_0$, aby zagwarantować numeryczną stabilność postępowania jest nadal problemem otwartym. Z uwagi na numeryczną niestabilność metody me(B) stosowanie jej jako metody samodzielnej nie może być generalnie zalecane.

Istnieje jednak możliwość połączenia metody me(B) ze stabilną metodą Czebyszewa (T) tak, aby wykorzystać pozytywne własności obu metod i zapewnić numeryczną stabilność całego procesu obliczeniowego. Problem łączenia tych metod był poruszany w pracach [4] i [5]. Prace [2] i [7] zawierają próbę pełnego zalgorytmizowania metod mr-T, me-T odpowiednio.

8. Uogólnienie na przypadek macierzy osobliwych i prostokątnych. Rozpatrzmy problem znalezienia uogólnionego rozwiązania układu

$$A\vec{x} + \vec{b} = \vec{0}, \tag{37}$$

gdzie dane są: macierz A $(s \times n)$ i wektor $\vec{b}$ $(s \times 1)$. Rozwiązanie uogólnione ([0], str. 37) definiujemy jako wektor $\vec{x}^*$ $(n \times 1)$, o najmniejszej normie euklidesowej, spośród wektorów $\vec{x}$ minimalizujących $\| A\vec{x} + \vec{b} \|_2$.

Rozwiązanie uogólnione $\vec{x}^*$, spełnia równanie

$$A^H (A\vec{x} + \vec{b}) = \vec{0}. \tag{38}$$

Jeśli macierz $M = A^H A$, M $(n \times n)$, jest nieosobliwa, to (37) sprowadza się do nieosobliwego układu

$$M\vec{x} + \vec{g} = \vec{0}, \qquad \vec{g} = A^H \vec{b}. \tag{39}$$

Układ ten możemy rozwiązać metodą iteracyjną startując z dowolnego przybliżenia początkowego $\vec{x}_0$.

Załóżmy teraz, że macierz M jest osobliwa. Niech $\vec{\xi}_1, \vec{\xi}_2, \ldots, \vec{\xi}_n$ będą wektorami własnymi macierzy M, tworzącymi bazę ortonormalną przestrzeni zespolonej C^n. Niech

$$M\vec{\xi}_i = \vec{\xi}_i \lambda_i, \qquad 0 < \lambda_1 \leqslant \lambda_2 \leqslant \ldots \leqslant \lambda_p, \quad \lambda_{p+1} = \lambda_{p+2} = \ldots = \lambda_n = 0.$$

Rozłóżmy C^n na sumę prostą,

$$C^n = C_1 \oplus C_2,$$

gdzie

$$C_1 = \operatorname{lin}(\vec{\xi}_1, \vec{\xi}_2, \ldots, \vec{\xi}_p), \qquad C_2 = \operatorname{lin}(\vec{\xi}_{p+1}, \vec{\xi}_{p+2}, \ldots, \vec{\xi}_n).$$

Wówczas każdy wektor $\vec{x}$ możemy przedstawić w postaci $\vec{x} = \vec{x}_1 + \vec{x}_2$, $\vec{x}_i \in C_i$, $i = 1, 2$.

Zauważmy, że „najkrótsze" rozwiązanie i wyraz wolny z (39) spełniają warunki,

$$\vec{x}^* = \vec{x}_1^*, \qquad \vec{g} = \vec{g}_1.$$

Powróćmy do ciągu $\{\vec{x}_k\}$ z (10); uwzględniając powyższe relacje otrzymujemy:

$$\vec{x}_k - \vec{x}^* = W_k(M)(\vec{x}_0 - \vec{x}^*) = W_k(M)(\vec{x}_{0,1} - \vec{x}_1^*) + W_k(M)\vec{x}_{0,2}.$$

Z warunku $W_k(0) = 1$ wynika,

$$W_k(M)\vec{x}_{0,2} = \vec{x}_{0,2},$$

a stąd

$$\|\vec{x}_k - \vec{x}^*\|_B^2 = \|\vec{x}_{0,2}\|_B^2 + \|W_k(M)(\vec{x}_{0,1} - \vec{x}^*)\|_B^2 \tag{40}$$

dla dowolnej hermitowskiej macierzy B, spełniającej warunki (16). Z (40) wynika, że warunkiem koniecznym zbieżności ciągu $\vec{x}_k$ do x^* jest $\vec{x}_{0,2} = \vec{0}$, co możemy zawsze zapewnić, przyjmując $\vec{x}_0 = \vec{0}$.

Niech

$$\vec{x}^* = \sum_{j=1}^{m} \vec{\xi}_j c_j \qquad \text{dla} \qquad c_j \neq 0,\ M\vec{\xi}_j = \vec{\xi}_j \lambda_j,\ 0 < \lambda_1 < \lambda_2 < \ldots < \lambda_m,\ m \leqslant p \leqslant n.$$

Dla $\vec{x}_0 = \vec{0}$ otrzymujemy z (40)

$$\vec{x}_k \in C_1, \qquad \|\vec{x}_k - \vec{x}^*\|_B^2 = \sum_{j=1}^{m} |c_j|^2 \beta_j W_k^2(\lambda_j). \tag{41}$$

Widzimy zatem, że metoda me(B) ma sens nawet w przypadku osobliwej macierzy M o ile tylko $\vec{x}_0 = \vec{0}$.

Jako macierz B możemy przyjąć

$$B = M^p + P_2,$$

gdzie $p \geqslant 0$, a P_2 oznacza macierz taką, że

$$P_2 \vec{x} = \vec{x}_2.$$

Charakter zbieżności jest analogiczny jak w twierdzeniu 2.

Zauważmy w końcu, że dla metody me współczynniki c_k z (36) są równe

$$c_k = \|A\vec{x}_k - A\vec{x}^*\|_2^2.$$

Potrafimy je obliczać tylko wtedy, gdy $A\vec{x}^* = -\vec{b}$, co oznacza, że układ (37) nie może być sprzeczny.

Udowodniliśmy zatem

TWIERDZENIE 3. *Niech $\vec{x}^*$ będzie uogólnionym rozwiązaniem układu*

$$M\vec{x} + \vec{g} = \vec{0}, \qquad M = A^H A, \qquad \vec{g} = A^H \vec{b}.$$

1^σ *Metoda* me(B) *dla* $B = M^p + P_2$, $p \geqslant 0$, *konstruuje ciąg* $\{x_k\}$ *zbieżny do* $\vec{x}^*$ *dla przybliżenia początkowego* $\vec{x}_0$ *takiego, że*

$$\vec{x}_0 = \begin{cases} \text{dowolne}, & \text{gdy } M \text{ nieosobliwa}, \\ \vec{0}, & \text{gdy } M \text{ osobliwa}. \end{cases}$$

Niech

$$\vec{x}_0 - \vec{x}^* = \sum_{j=1}^{m} \vec{\xi}_j c_j \in \boldsymbol{C}_1, \qquad c_j \neq 0, \qquad M\vec{\xi}_j = \vec{\xi}_j \lambda_j, \qquad 0 < \lambda_1 < \lambda_2 < \ldots < \lambda_m.$$

2^σ *Konstruowany ciąg* $\{\vec{x}_k\}$ *spełnia zależności:*

(a) $\vec{x}_k - \vec{x}^* \in \boldsymbol{C}_1$, $\quad \|\vec{x}_k - \vec{x}^*\|_2 \leqslant 2 d_1 \sigma^k \|\vec{r}_0\|_2$, $\quad \|\vec{r}_k\|_2 \leqslant 2 d_2 \sigma^k \|\vec{r}_0\|_2$,

gdzie

$$d_2 = (\lambda_m/\lambda_1)^{|1-p/2|}, \qquad d_1 = \begin{cases} 1/\lambda_1, & p \leqslant 2, \\ d_2/\lambda_1, & p \geqslant 2, \end{cases}$$

$$\sigma = \frac{\sqrt{\lambda_m/\lambda_1} - 1}{\sqrt{\lambda_m/\lambda_1} + 1}, \qquad k = 1, 2, \ldots$$

(b) $\vec{x}_k = \vec{x}^*$, $\quad \vec{r}_k = \vec{0}$ $\quad$ *dla* $\quad k \geqslant m$.

3^σ *Algorytm metody* me(B) *jest następujący*

$$\vec{x}_{k+1} = \vec{x}_k + \frac{1}{q_k}\{e_{k-1}(\vec{x}_k - \vec{x}_{k-1}) - \vec{r}_k\},$$

gdzie

$$q_k = \frac{(\vec{r}_k, M^p \vec{r}_k)}{(\vec{r}_k, M^p(\vec{x}_k - \vec{x}^*))} - e_{k-1}, \qquad \vec{r}_k = M\vec{x}_k + \vec{g},$$

$$e_{-1} = 0, \qquad e_k = \frac{c_{k+1}}{c_k} q_k, \qquad \text{dla} \qquad c_k = (\vec{r}_k, M^{p-1}\vec{r}_k).$$

Algorytm ten jest efektywny dla naturalnego p oraz dla p = 0, jeśli układ (37) *nie jest sprzeczny* ($c_k = \|A\vec{x}_k + \vec{b}\|_2^2$). ■

Bibliografia

[0] G a n t m a c h e r, *Teoria macierzy* (po rosyjsku), II wyd., Moskwa 1966.
[1] G. G o l u b, R. S. V a r g a, *Chebyshev semi iterative methods, succesive overrelaxation iterative methods*, Part I, II, Num. Math. 3 (1961), str. 147–169.
[2] A. K i e ł b a s i ń s k i, G. W o ź n i a k o w s k a, H. W o ź n i a k o w s k i, *Algorytmizacja metod najlepszej strategii dla wielkich układów równań o symetrycznej dodatnio określonej macierzy*, Matematyka Stosowana 1 (1973), str. 47–68.
[3] M. A. K r a s n o s i e l s k i i inni, *Przybliżone rozwiązywanie równań operatorowych* (po rosyjsku), Moskwa 1969.
[4] H. R u t i s h a u s e r, E. S t i e f e l i inni, *Refined Iterative Methods for Computation of the Solution and the Eigenvalues of Self-Adjoint Boundary Value Problem*, 1959, ETH.
[5] E. S t i e f e l, *Kernel Polynomials in Linear Algebra and their Numerical Applications*, NBS. Appl. Math. Series 49 (1958), str 1–22.
[6] J. H. W i l k i n s o n, *Błędy zaokrągleń w procesach algebraicznych*, Warszawa 1967.
[7] G. W o ź n i a k o w s k a i H. W o ź n i a k o w s k i, *Algorytmizacja metody* me-T, Matematyka Stosowana, ten tom, str. 51–60.
[8] D. Y o u n g, *Iterative Solution of Large Linear Systems*, Academic Press, 1971.